

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
TERMÉSZETTUDOMÁNYI KAR
GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMFÖLDRAJZ TANSZÉK

Az országhatármentiség értelmezésének földrajzi problémái

Doktori (PhD.) értekezés tézisei

Írta:
Kovács Csaba

Témavezető:
Dr. Mészáros Rezső
tanszékvezető egyetemi tanár
akadémikus

Szeged
2006

I. TÉMAVÁLASZTÁS, A KUTATÁS CÉLKITŰZÉSEI

Első pillantásra úgy tűnik hogy a határmenti területek kutatása már lerágott csont, hatalmas irodalma van. Ezzel szemben, ha valaki mélyebben beleássza magát a témába, rájön, hogy ez nem igaz.

Érdekes, hogy Krajkó Gyula már csaknem két évtizede, a magyarországi határmenti kutatások legelején, megfogalmazta mit kellene tenni a téma kutatása során legelőször. „Problémát jelent a terület pontos lehatárolása. Nem lehet egyértelműen azt mondani, hogy a 30-35 km sávot tekintjük határmenti zónának ... Helyesebbnek látszik az a megoldás, hogy a mutatók többségét jóval szélesebb térségre, vagy az egész megyére dolgozzuk fel és ez alapján kíséreljük meg a határsáv pontosabb körvonalazását.” (*Krajkó Gy. 1988*) Az azóta eltelt idő során rengeteg tanulmány, könyv született, amelyek az országhatár mentén fekvő területek helyzetével foglalkozik, de az elhangzott tanáccsal nem igazán foglalkozott senki.

Amíg a legtöbb területi kutatás pontosan körülhatárolt területi keretek között történik (régió, megye, kistérség stb.), addig a magyarországi határmenti területek kutatásának jó két évtizedes történetében szinte nem találni két szerzőt akiknél azonos lenne a terület lehatárolása. Mindezeknek következménye, hogy elég nehéz összehasonlítani az eredményeket, értelmezni, hogy valójában mi a határ szerepe bizonyos területek fejlődésében vagy visszafejlődésében.

A dolgozat célja, hogy bemutassa milyen lehetőségek vannak a határmenti terület(ek) kialakítására, elhatárolására, milyen tényezők befolyásolják azok eredményeit. Ezért a következő fő szempontok alapján készült:

- a magyarországi határmenti kutatások áttekintése, és az ezek során alkalmazott területi lehatárolások.
- különböző határmenti területek meghatározása
- a lehatárolások alapján egy-egy társadalmi és gazdasági mutató vizsgálata:
 - társadalmi mutatóként a különböző területek jobb összehasonlíthatósága miatt a népsűrűség,
 - gazdasági mutatóként a szomszédos országok vállalkozásainak magyarországi területi elhelyezkedése,
- az eredmények összehasonlítása korábbi eredményekkel, összegzés elkészítése, a következtetések levonása.

II. A KUTATÁS MÓDSZEREI, EREDMÉNYEI

A téma jellegéből következően célszerű a módszerek és a kutatási eredmények együttes bemutatása, mert a határmentiség értelmezése mind a módszerekben, mind az eredményekben hozott újdonságokat.

Első lépésként a rendelkezésre álló szakirodalom áttekintésével képet kaphatunk az eddigi eredményekről. Nemzetközi példákat nehéz figyelembe venni, mert a vizsgálandó ország mérete jelentős mértékben meghatározhatja, hogy milyen méretű területet tekintenek határmentinek. Nagy területű, több millió km²-es országok (Amerikai Egyesült Államok, Oroszország, Kína, stb.) esetében egy 100 kilométeres zóna teljesen reális, elfogadható méret, Magyarországon viszont senkinek nem jutna eszébe, hogy egy olyan települést határmentinek tekintsen, ami 80-100 km-re van az országhatártól.

Magyarország esetében tehát a hazai szakirodalom volt az irányadó, bár ez a világ minden égtájára mutatott, csak egy irányba nem. Különösen szemléletessé teszi a hazai kutatók határmenti térséggel kapcsolatos felfogásának tarkaságát az általuk készített térképek bemutatása egymás mellett.

A dolgozat meghatározó része a határmenti terület meghatározása. A munka abból indul ki, hogy a határ egy vonal, és ez az elsődleges viszonyítási pont. A határral való érintkezés vagy nem érintkezés, az attól való távolság meghatározó fontosságú annak megállapításához, hogy a határnak van-e jelentősége, szerepe egy település életében. A lehatárolás három módon történt:

1. különböző területi egységek közül a határral érintkezők kiválasztása,
2. a határtól bizonyos távolságra húzott vonalakkal zónák képzése, és az azokon belül található területek kiválasztása,
3. jogszabályban meghatározott területi egységek használata

Az első esetben a régiók alkalmatlanok határmenti kutatás céljára, a megyék korlátozottan használhatók. A kistérségek alkalmasak, és kiválasztásuk is egyszerű, mert egyértelműen megállapítható, hogy melyik érintkezik és melyik nem a határral. Figyelembe kell venni azonban, hogy a kistérségek sajátos alakjának köszönhetően nagy különbségek vannak egyes települések határtól való távolságában. A települések közül azok számítottak határmentinek, amelyeknek a közigazgatási területe érintkezik az országhatárral. Kiválasztásuk Magyarország közigazgatási térképeinek segítségével történt, néhány kérdéses település esetén pedig részletesebb megyei térkép is felhasználásra került. Mivel egyes települések külterülete csak egy-egy csúcsával találkozik a határral, nehéz volt eldönteni, hogy melyik csoportba kerüljenek. Kihagyásuk esetén a határmenti települések zónájának folyamatossága megszakadt volna, ezért indokoltnak látszott

besorolásuk a közvetlen határmenti települések közé. Így 311 település minősült határmentinek. A településeknél is jellemző, hogy különböző méretük és elhelyezkedésük miatt nem egyenletes a zóna szélessége.

A lehatárolási lehetőség *másik nagy csoportja*, amikor a határvonaltól bizonyos távolságra húzunk vonalat, vonalakat, és az így keletkezett zónákba tartozó települések alkotnak egy-egy csoportot (A távolsági zónák légvonalbeli távolságot jelentenek). A feladat végrehajtása a Mapinfo számítógépes program segítségével történt. Első lépésben 25 kilométerenként az országhatártól 25, 50, 75 és 100 kilométerre lévő vonalak készültek el, majd a határtól 25 kilométeren belül lévő zónát finomítva 5 kilométerenként újabb zónák kerültek kialakításra. Az így kialakított zónák az ország egész területét lefedik, 100 kilométernél távolabbi zóna pedig már csak jelzésszerűen jelenik meg Magyarországon.

Következő lépés a meghatározott zónákon belüli települések kiválasztása volt. Mivel a települések területe nagyon különböző alakú, a kialakított vonalak különböző helyeken metszik át őket. Mérlegelve a problémákat és azt, hogy a közvetlen határmenti települések is a közigazgatási területük alapján lettek kiválasztva, végül a kérdéses települések közül azok kerültek az adott zónába, amelyek területének fele vagy felénél nagyobb része a zóna területén fekszik. A kiválasztás az országhatár irányából indult, tehát a felezett települések a határhoz közelebbi zónába kerültek. Ilyen módon 5 darab 25 kilométeres zóna alakítható hazánkban.

A 25 kilométeres zónák kialakítása után a határhoz legközelebb eső sávot érdemes részletesebben megvizsgálni. Az 5 kilométeres vonalakkal kialakított zónák segítségével vizsgálható, hogy a határ közelsége okoz-e további különbségeket a 25 kilométeres zónán belül. A részletes beosztás 25 kilométernél távolabb már nem látszott érdemlegesnek, ezért a távolabbi

települések a 25 kilométeres beosztások szerint szerepelnek az összehasonlíthatóság miatt.

Végül még egy változat látszott érdemesnek kipróbálásra, ami a legjobban a 25 kilométeres beosztásra hasonlít, azzal a különbséggel, hogy a közvetlen határmenti települések külön kategóriaként jelennek meg, a következő kategória pedig a 25 kilométeren belüli, de nem közvetlen települések. A létrehozott távolsági zónákat az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat A távolsági zónák három csoportosítása

részletes távolsági zónák	közvetlen és 25 km-es távolsági zónák	25 km-es távolsági zónák
közvetlen	közvetlen	
5 km-en belül, de nem közvetlen	25 km-en belül, de nem közvetlen	0-25 km között
5-10 km között		
10-15 km között		
15-20 km között		
20-25 km között		
25-50 km között	25-50 km között	25-50 km között
50-75 km között	50-75 km között	50-75 km között
75-100 km között	75-100 km között	75-100 km között
100 km-nél távolabb	100 km-nél távolabb	100 km-nél távolabb
Magyarország összesen	Magyarország összesen	Magyarország összesen

Harmadik lehetőség hivatalos meghatározást alkalmazni a kutatásokhoz. Érdekes módon a hatályos jogszabályok hivatalos gyűjteményében 198 különböző jogszabályban szerepel a határmenti kifejezés de a sok találat ellenére nincs egyértelmű meghatározás a területre. A területfejlesztésről szóló törvény (1996. évi XXI. tv.) csak a hátrányos helyzetű határmenti térségeket definiálja, de azt nem értelmezi, hogy mi a határmenti terület.

Egyedül a határórségről szóló törvényben találni meghatározást, ami a határral kapcsolatos területekre vonatkozik (1997. évi XXXII. tv. 4.§) határterület néven. A törvény és a végrehajtásra kiadott belügyminiszteri rendeletben (66/1997. BM rendelet) felsorolt települések jelentik az egyetlen kiindulási pontot.

Mivel a 2001-es népszámlálás idején a 66/1997. BM rendelet volt érvényben, ezért a továbbiakban az ott meghatározott területi egységek képezik a vizsgálat tárgyát. A rendelet felsorolásában összesen 776 településnév szerepel, de néhány helyen változtatni kellett rajta. Végeredményként a rendeletben felsorolt 776 név helyett 775 település alkotja a vizsgált területet. A 775 település 74 határőrizeti kirendeltséghez tartozik, amelyek 9 határőr igazgatóságot alkotnak. Összehasonlítva a határmenti kistérségek vagy a határmenti települések területével, ez a zóna egyenletesebb kiterjedésű, a mélységében nincsenek akkora különbségek, mint a kistérségeknél, vagy a településeknél.

Ezek az egységek megfelelőnek látszanak, a határ hatásának vizsgálatára, azonban sem a szomszédos országok határszakaszaihoz, sem a megyehatárokhöz nem illeszkedik teljes mértékben. Az igazgatóságok területe vagy csak egy részét jelenti egy szomszédos országgal érintkező határszakasznak, vagy két országgal is határos. A határőrizeti kirendeltségek sok helyen nagyon kis egységet képeznek (különösen a nyugati határ mentén), széttagoltak. Azonban a kirendeltségek területe alkalmas arra, hogy a szomszédos országok határszakaszai szerint összevonva nagyobb egységeket képezzünk belőle. Egyes határszakaszok kialakítása nem okozott nehézséget, pontosan, élesen elválasztható volt a határszakasz. Három olyan hármashatár találkozási pont van, ahol nem volt egyszerű az elválasztás. Az ukrán-román, osztrák-szlovén és az osztrák-szlovák határok találkozásánál egy-egy közös kategória lett kialakítva a két szomszédos ország nevével.

A dolgozat a *népességgel* kapcsolatos vizsgálatokhoz a 2001. évi népszámlálás adatait és az akkor érvényes településállományt és területi beosztást használja. Magyarország településállománya akkor 3 135 önálló település, amiből 252 város volt. A többi 2 883 település közigazgatási

szempontból nagyközség és község, földrajzi szempontból, illetve hétköznapi kifejezéssel falu. Ezek a települések a táblázatokban egy kategóriát alkotnak és a „nem város” elnevezés alatt jelennek meg. A szövegben a nem város és falu kifejezések egymás szinonimájaként szerepelnek.

A határmenti térséggel foglalkozó irodalom áttekintésekor már kiderült, hogy a szerzők nagy többsége felismerte, hogy a végeredményt befolyásolja a *települések összetétele, megoszlása*. Esetenként ez oda vezetett, hogy bizonyos településeket kihagytak a vizsgálatból (többnyire a városokat), ami sokszor még kedvezőtlenebb eredményekhez vezetett. Ezért a disszertáció mellékletében szereplő adatok háromféle módon lettek kiszámolva. Először az adott zóna, területi egység minden településének adataiból. Másodsor a városok adataiból, ahol a városok és a megyeszékhelyek együttes adata szerepel, de Budapest nincs benne. Harmadjára a nem városok (falvak) adatainak felhasználásával született meg az eredmény.

A népességen kívül a *szomszédos országok vállalkozásainak* elterjedése a másik vizsgálandó terület, a határ hatásainak szempontjából. A szomszédos országok szerepéről és részvételükről a magyar gazdasági életben jóval kevesebb információ, tanulmány jelenik meg, mint a fejlett országok beruházásairól. Ezen országok tőkeereje meg sem közelíti a fejlett országokét (kivével Ausztria), de a vállalkozások számát tekintve a szomszédos országok érdekeltsége hasonló az öt legnagyobb külföldi befektető eredményeihez.

A szomszédos országok gazdasági szervezeteire vonatkozó adatok szűkösen állnak rendelkezésre és a különböző helyről származó adatok sem egyeznek. A két legfontosabb érdekelt szervezet – a KSH és az APEH – adatai is eltérnek, mert más szempontok alapján tartják nyilván ezeket a

cégeket. A nyugati országok cégei esetében – amelyek tényleges befektetők – ez az eltérés csekélyebb, de a szomszédok esetében – ahonnan nem annyira tőke érkezik, hanem többnyire csak a vállalkozások számát gyarapítják – már jóval nagyobb ez az eltérés. Az adatok a CompLex CD Céghírek – KJK-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó KFT – adatbázisából származnak, az 1999. június 30-án létező állapot szerint; a KSH adatai csak kiegészítő adatok.

A munka eredményeként sikerült kimutatni, hogy *nem igaz* az a két évtizede hangoztatott állítás, *hogy a határmenti terület hátrányos helyzetű, elnéptelenedik.*

Budapest szerepeltetése, vagy kihagyása egy-egy vizsgálatnál *döntő módon befolyásolja az eredményeket.* Az egész országra vonatkozó összesített eredményekben érdemes szerepeltetni, de utána falu-város bontásban már érdemes kihagyni a városok közül is. Ezt lehet vitatni, mondván, hogy nem lehet üres foltként kezelni, de gondoljunk bele, ha kicsit északabbra lenne, akkor mit művelne a határmenti zóna eredményeivel is. Egyedisége, szerepköre, súlya miatt nem összehasonlítható egyetlen településünkkel sem, ezért javasolt kihagyni.

Szomszédos országokból érkező hatások (pl. vállalkozások terjedése) vizsgálatánál első lépésben lehet próbálkozni a megyei szintű vizsgálatokkal, de azután ott is érdemes tovább lépni a települési szintre, mert csak ott jönnek ki az igazi sajátosságok. Megyei szintnél sincs általános törvényszerűség a szomszédokkal való érintkezés hatására (lásd pl. a román vállalkozásokat).

A vizsgálatoknál *mindig kell összehasonlítási alap.* Távolsági zónáknál egyenletesen felosztható az egész ország, így ezek összehasonlíthatók, de az országos átlagot is oda kell illeszteni melléjük. A határmenti egységek

mellett pedig lehet szerepeltetni a belső területeket és az országos mutatókat.

Sok esetben ezt még érdemes tovább finomítani, kisebb területek mutatóihoz hasonlítani az adatokat. Erre példa a határőr igazgatóságok, illetve határszakaszok adatai. De még ezt is érdemes lenne tovább finomítani, például úgy, hogy ezeket az eredményeket még a megyei adatokhoz is hasonlíttjuk. Hiszen sokszor előfordul, hogy egy érték meghaladja az országos átlagot, így kiemelkedőnek tűnik, pedig saját megyéjében elmarad attól, vagy fordítva az országostól marad el, de a megyében kiemelkedő.

Érdemes lenne a határmentiség kutatásánál módszert váltani. Eddig minden kutató arra összpontosított, hogy a határ közelében (ez változó területeket jelent, mint láthattuk) vizsgálódjon. Különböző mélységben, illetve a határ különböző hosszán. Ez a dolgozat rávilágít arra, hogy különböző egységeket lehet és kell képezni és azok adataival összehasonlítani a határmenti adatokat. Első lépésben érdemes a rendelkezésre álló adatokkal dolgozni, legyen az társadalomra vagy gazdaságra vonatkozó bármilyen adat. Empirikus kutatás, felmérés esetében jóval nehezebb dolga van a kutatónak, hiszen nincs esélye egy teljes körű összehasonlításra. Ezért arra kell(ene) törekedni, hogy a rendelkezésre álló adatok felhasználásával mintát venni az ország más, nem határmenti területéről is, és ott is elvégezni a felmérést. Ez teherbíró képességtől függően jelentheti azt, hogy egy határszakasz teljes egésze felmérésre kerül, de ebben az esetben a terület településeihez hasonló adottságokkal rendelkező (közigazgatási helyzet, közlekedési helyzet, korstruktúra, nemzetiségi megoszlás stb.) kontroll-településeket kell keresni az ország különböző területein, és ott is elvégezni ugyanazt a kutatást.

Módszertani szempontból kiderült, hogy milyen területeket érdemes kialakítani, használni.

Hibásnak bizonyult az a megoldás, hogy *a kilométerenkénti beosztás a közvetlen határmenti településekkel kezdődik*. Így megbontja az egyenletes távolsági beosztást. Esetenként olyan értékeket alkot, ami megtöri az egyébként egyenletes tendenciát. (pl. településsűrűség) Ugyanakkor az utána következő 5 kilométeren belüli, de nem közvetlen kategória értékeit szélsőségesen eltorzítja, mert abba a kategóriába már csak kis területű (ezzel együtt többnyire kis népességszámú) települések kerülhetnek be.

Helyesebbnek tűnik, megmaradni a távolsági beosztásnál, (még akkor is, ha ezáltal például nem teljes a körgyűrű a határ mentén) és *egyenletes zónákat* (például öt, tíz, húsz vagy huszonöt kilométeres beosztásokat *alkalmazni*. Ezzel *párhuzamosan lehet használni a határmenti területi egységeket* (közvetlen települések, BM határtelület, kistérségek) ezek esetében kimutatni a különbségeket.

III. A KUTATÁSI EREDMÉNYEK HASZNOSÍTÁSA

Az országhatármentiség értelmezése alapkutatás jellegű, de a közvetlen hasznosítási összefüggéseket könnyen fel lehet ismerni. Különböző fejlesztések, pályázatok tervezésénél, lebonyolításánál (kistérségi szerveződések, határmenti együttműködések, közigazgatási, térszerkezeti átalakítás, a gazdaság szereplőinek térbeli elhelyezkedése) érdemes figyelembe venni az elért eredményeket, és arra alapozni a fejlesztéseket.

A témával foglalkozó kutatóknak lehetőséget nyújt arra, hogy egységes területeket használjanak kutatásaikhoz, így összehasonlíthatóbb

eredmények szülessenek az ország különböző pontjain. Időt és fáradságot takarít meg számukra a dolgozat melléklete, ahol megtalálhatják a különböző területi egységek adatait, ugyanakkor kiderül számukra az is, hogy milyen sajátosságok torzíthatják egyes területek eredményeit.

IV. A TÉMAKÖRBEN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

- Kovács, Csaba:** The Gipsies in the Eastern Border Region of Hungary. In Lehoczky, László – Kalmár, László (ed.): *2nd International Conference of PhD Students*. Miskolc, 1999. University of Miskolc, 31–37. p.
- Kovács Csaba:** Jugoszláv és román vállalkozások Magyarországon a kilencvenes években. *Tér és társadalom*, XIV. évf. 2000. 2-3. 89-97. p.
- Kovács Csaba:** A szomszédos országok társas vállalkozásainak néhány jellemzője Magyarországon. In Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): *Határok és régiók*. Szeged, 2000. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, 175-180. p.
- Csaba Kovács:** Romanian Enterprises in Hungary. In Popa, Nicolae – Humeau, Jean Baptiste – Förster, Horst (ed.): *Regionalism and Integration: Culture, Space, Development*. Timisoara-Tübingen-Angers, 2000. 369-373. p.
- Kovács Csaba:** A határ szerepe a szomszédos országok társas vállalkozásainak területi elhelyezkedésében. In *A táj és az ember – geográfus szemmel*. Geográfus doktoranduszok IV. országos konferenciája. CD. Szeged, 2000.
- Kovács Csaba:** Határmenti települések néhány népességföldrajzi sajátossága az Alföld északkeleti részén, különös tekintettel a cigány etnikum helyzetére. In Baranyi Béla (szerk.): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2001. 216-231. p.
- Kovács Csaba – Bajmócy Péter:** Magyarország határmenti területeinek vizsgálata a keleti és délkeleti határon. In *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. (CD) Szeged, 2001. 14 p.
- Kovács Csaba:** Vállalkozások Magyarországon a román és jugoszláv határ mellett. In: Abonyiné-Becsei-Kovács Cs. (szerk.): *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. Ypsilon Kiadó, Szeged, 2002. 345-354. p.

V. TÁRSSZERZŐI NYILATKOZAT

Alulírott Bajmócy Péter mint társszerző nyilatkozom arról, hogy a következő tanulmányban:

Kovács Csaba – Bajmócy Péter: Magyarország határmenti területeinek vizsgálata a keleti és délkeleti határon. In *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén.* (CD) Szeged, 2001. 14 p.

szereplő és közösen publikált eredményekben, Kovács Csaba jelölt szerepe meghatározó fontosságú. A publikált eredményeket eddig nem használtam fel tudományos fokozat megszerzésekor, s ezt a jövőben sem teszem.

Szeged, 2006. január 31.

.....
Dr. Bajmócy Péter
egyetemi adjunktus